

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

1943

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 — ΣΤΑΔΙΟΥ — 38
ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Υ.Δ. της Κ.Τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ

Κοινή, κοινότατη είναι η διαπίστωση ότι δεν ξέρουμε τη νεώτερη ιστορία του Έθνους μας. Στά σχολεία μας διδάσκεται ένα θαμπό κι' άμορφο είδωλο μ' άπειρα κενά και πολλή συμβατικότητα, χωρίς ζωή κι' αλήθεια, κι' από καθηγητές που δεν άκουσαν τό σχετικό μάθημα στα χρόνια των σπουδών τους. Γιατί ούτε στα πανεπιστήμια διδάχτηκε ποτέ συστηματικά και μ' αυ-τοτέλεια η νεώτερη ελληνική ιστορία· μό-λις πριν από τρία χρόνια ιδρύθηκε άρμόδια έδρα, αλλά μόνο στην Άθήνα πληρώθηκε κι' άρχισε νά λειτουργή. Και τά έξωσχο-λικά βιβλία δέ δίνουν άλλο παρά την ίδια

τήν εικόνα, που παρέχουν τά σχολικά, ά-φού άλλωστε τούτα είναι κ' εκείνων τά κακά πρότυπα

Και έτσι γεννιέται τό έρώτημα: *Μά τί μελέτες έχουν γίνει για τη νεώτερη ελληνική ιστο-ρία; Ποιοί εργάστηκαν σ' αυτό τόν τομέα, πώς ερ-γάστηκαν και τί πρόσφεραν; Ποιά είναι ή πορεία που πήραν οι νεοελληνικές ιστορικές σπουδές;*

Άπάντηση σ' αυτά και συνάμα έξήγηση τής κατάστασης των γνώσεών μας, θά μάς δώση ή παρακολούθηση των νεοελληνικών ιστορικών σπουδών, που θά έπιχειρήσω νά παρουσιάσω από τις στήλες τής «Νέας Έστίας» (1).

ΠΡΩΤΗ ΕΠΟΧΗ

Όσον καιρό ήταν υπόδουλος ό έλληνι-σμός, δέ μπορούσε βέβαια νά γεννάει ά-ξιόλογα ιστορικά ενδιαφέροντα. Μέσ' από τούς ίδιους τούς κόλπους του μόλις κα-τόρθωνε καμμιά φορά νά ξεπετάη κάποιο πνεύμα, που ενδιαφερόταν για τό πρόσφα-το ιστορικό παρελθόν του Έθνους του κ' έ-τσι έφτανε σέ μιá στοιχειώδη ιστορική αυ-τοσυνειδησία. Μά τά έργα που παραγόν-τανε δεν ήταν παρά άπλές χρονογραφίες ή περιοριζόντανε σέ ειδικώτατα μόνο ζη-τήματα. Οι ξένοι πάλι είχαν τις ύποκειμε-νικές δυνατότητες και μπορούσαν άκόμη νά παρακινηθούν από την άρχαία αίγλη του έλληνισμού, μά ανάμεσά τους επικρατούσε γενικά ή αντίληψη ότι έλληνικό έθνος δεν υπήρχε πιά, ότι εκείνο άνεπανόρθωτα είχε χαθή και ότι είχε διαλυθί σ' ένα άριθμό ελληνόγλωσσων υπόδουλων τής όθωμανι-κής αυτοκρατορίας. Μπορούμε νά πούμε ότι μόνο μερικοί περιηγητές — από τούς πολυάριθμους — που γνώρισαν από κοντά τόν έλληνισμό, έδειξαν ιστορικό ενδιαφέ-ρον γι' αυτόν, προπάντων οι περιηγητές των τελευταίων τριάντα πριν από την έπα-νάσταση έτών έψαξαν και έξακριβωσαν με-ρικά σημεία ειδικώτερα ή και έθιξαν πρό-χειρα κάποια βασικά ζητήματα τής νεοελ-ληνικής ιστορίας· άρχισαν μάλιστα νά γεν-νιώνται και διαφορετικές αντιλήψεις, που όδήγησαν σέ συζητήσεις. Άλλά πάντως δέ μπορεί νά πη κανείς ότι κατά τό διάστημα

τής τουρκοκρατίας υπήρξαν νεοελληνικές σπουδές. Αυτές δέ μπορούσαν νά γεννη-

(1) Τη διαπίστωση τούτη διατύπωσα και στο βιβλίο μου *Η Πελοπόννησος κατά την δεύτερη τουρκοκρατία, 1715 - 1821*, Άθήνα 1939, σελ. ε' κ. έξ. Εκεί έκαμα έπί-σης πολύ άόριστα λόγο για τά θεωρητικά και μεθο-δολογικά προβλήματα, που είχα άρχισει νά αντιμετω-πίζω. Στο μεταξύ προχώρησα άρκετά και έχω πιά συνθέσει έκτενή και βασικά μέρη μιáς «Εισαγωγής στην ιστορία του νεώτερου έλληνισμού». Έτοιμο από και-ρό είναι τό μέρος για τη μορφολογία τής ιστορίας του τουρκοκρατούμενου έλληνισμού, που πρόκειται νά παρουσιάσω λίγο άργότερα και πριν δημοσιεύσω συ-νολικά την «Εισαγωγή». Έν' άλλο μέρος, τό ιστο-ρικό και κατατοπιστικό, παρουσιάζει την εξέλιξη των ιστορικών σπουδών για τό νεώτερο έλληνισμό. Η έκθεση, που θά δημοσιευθί από τής στήλες τής «Νέας Έστίας», είναι δασκευή του. Άποφάσισα νά δώσω στή δημοσιότητα την έκθεση τούτη, γιατί πιστεύω ότι ένα από τά μέσα, που θά συντελοούσαν στή διόρθωση τής κατάστασης που διαπιστώσαμε, είναι και ή συν-ειδητοποίηση και ή άμεσώτερη γνωριμία των πραγ-μάτων αυτών από τό ερότερο, τό μη στενά ειδικό, μορφωμένο κοινό. Μ' αυτό άλλωστε τό κριτήριο έγινε και ή δασκευή: Πρώτα-πρώτα προσανατόλισα όλό-κληρη την έκθεση πρós την άρχική διαπίστωση και πρós τά έρωτήματα που γεννάει. Ύστερα, και κατά συνέπεια αυτού, περιόρισα τό αντικείμενο που μ' άπα-σχολεϊ: έδώ δεν παρακολουθώ όλες τις ιστορικές σπουδές, όσες αναφέρονται στο νεώτερο έλληνισμό, που πάντως άρχίζει άρκετά πριν από την άλωση, αλλά μόνον όσες αναφέρονται στην ιστορική περίοδο από την άλωση και έπειτα, δηλ. στην τουρκοκρατία και στή νεώτατη έποχή· για τούτο κάνω λόγο για «νεώτερη ελληνική ιστορία». Επίσης προσέδωσα στην έκθεση μορφή καταλληλότερη για κοινό όχι ειδικών. Παρέλειπα τη συζήτηση των γενικώτερων προϋποθέ-σεων και των κριτηρίων, καθώς και τά ειδικώτερα προβλήματα, και άφαίρεσα τό βάρος των πολλών πα-ραπομπών και των συσχετίσεων· συντόμωσα την εξέ-

θοῦν παρά ὄταν. ὁ ἴδιος ὁ ἑλληνισμὸς καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό του ἀποκτοῦσε καὶ στοὺς ξένους προκαλοῦσε σοβαρὰ ἱστορικὰ ἐνδιαφέροντα. Κι' αὐτὸ ἐγίνε με τὴν ἐπανάσταση. Γιὰ τοῦτο θὰ παρακολουθήσουμε μόνον ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ κ' ἐπειτὰ τὴ γένεση τῶν νεοελληνικῶν ἱστορικῶν σπουδῶν.

Με τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 ὁ ἑλληνισμὸς δὲ διακήρυξε μόνον τὴ θέλησή του νὰ ζήσει ἐλεύθερος, ἀλλὰ κ' ἔδειξε στοὺς ξένους ὅτι ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει καὶ ὅτι διατηροῦσε ἀκόμη τίς ἀρετὲς ἐκείνες, ποὺ θαύμαζαν στοὺς ἀρχαίους. Τὸ ἀπροσδόκητο γιὰ τοὺς ξένους θαῦμα τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης τοὺς ἔκαμε νὰ θελήσουν νὰ γνωρίσουν ἀπὸ πρὸς κοντὰ τὸ λαό, τὸν ἀγῶνα του καὶ τὸ πρόσφατο ἱστορικὸ παρελθόν του. Ἀπ' αὐτὴ τὴν τάση γεννήθηκαν οἱ νεοελληνικὲς σπουδές. Σὰν πρώτη, ἀσφαλῶς, ἐκδηλώσή της πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὴν ἐμφάνιση εἰδικοῦ περιοδικοῦ, ἀπὸ τὸ 1821 κιόλας, με τὸ συμβολικὸ ὄνομα «*Anastasia*», τοῦ *F. K. L. Sackler* στὸ *Hildburghausen*. Τὸ περιοδικὸ αὐτὸ ἐκδόθηκε ἐπὶ δύο χρόνια, 1821 καὶ 1822, σὲ τέσσερα τεύχη. Σ' αὐτὸ ὁ ἐκδότης του δημοσίεψε ἀρκετὲς μελέτες γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας, μερικὲς μάλιστα ἀρκετὰ ἐκτενεῖς καὶ σὲ συνέχειες. Οἱ κυριώτερες ἀπ' αὐτὲς ἦσαν: «*Βλέμματα στὴν παλαιότερη ἱστορία τῶν Ὀθωμανῶν ἢ Τούρκων*», «*Γενικοὶ χαρακτήρες γιὰ τὴν περιγραφή τῶν συγχρόνων μας Ἑλλήνων*», «*Γενικοὶ χαρακτήρες γιὰ τὴν περιγραφή τῶν συγχρόνων μας Τούρκων*», «*Βιογραφία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ (κατὰ τὸν Πουκεβίλ)*» κ.ἄ. Ἐπίσης δημοσίεψε διάφορα σύμμεικτα, χρονικὰ τῆς ἐπανάστασης καὶ πολιτικὰ ἀρθρα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση. Ἐπακολούθησε ἕνα δεῦτερο περιοδικό, «*Taschenbuch der Geschichte des Griechischen Volkes von der ältesten bis zur neueren Zeit*», σχῆμα 16^ο, Heidelberg, 1823 - 1824. Ἐκδότες ἦσαν οἱ *A. Schott* καὶ *M. Mebold*. Ἐχω ὅπ' ὄψη μου μόνον τὰ δύο τεύχη τοῦ 1823: Στὸ πρῶτο, ποὺ περιέχει 162 σελίδες, δημοσιεύτηκαν ὀκτὼ ἀρθρα γιὰ τὴ συνολικὴ ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀπ' αὐτά, τὰ δύο πρῶτα ἀναφέρονται σὲ παλιότερες ἐποχές, τὸ 3. στὴν ἄλωση (σελ. 74-85), τὸ 4. στὴν κατάσταση τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοὺς Τούρκους (σελ. 86-93), τὸ 5. ἦταν ἐξιστόρηση τῆς ἐπανάστασης ἀπὸ τὴν ἔκρηξή της ὡς τὴ συνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου (σελ. 94-132) καὶ τ' ἄλλα διαπραγματεύονται διάφορα ἄλλα εἰδικώτερα θέματα. Τὸ δεῦτερο τεύχος, ἀπὸ 107 σελίδες, περιλαμβάνει σὲ γενρ-

ταση τῶν εἰδικώτερων μελετῶν κ' ἔτσι τόνισα τὴν κεντρικὴ γραμμὴ, ποὺ ἀποτελοῦν οἱ γενικώτερες ἐργασίες, καὶ ἕκαμα πρὸ αἰσθητῆ καὶ εἰδύονοπτη τὴν εἰκόνα τῆς συνολικῆς προόδου. Παράλληλα ἡ δημοσίευση τούτης εἶναι μιὰ πρώτη παρουσίαιση τοῦ σχετικοῦ μέρους τῆς «*Εἰσαγωγῆς*» μου καὶ πολὺ θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ ἐπαιρνε τὸ χαρακτῆρα εἰσήγησης τοῦ θέματος αὐτοῦ καὶ νὰ προκαλοῦσε συζητήσεις, συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις.

μανικὴ μετάφραση ὅλα τὰ κείμενα τῶν ἑλληνικῶν πολιτευμάτων κατὰ τὸ 1821. Μετὰ ἀπὸ τὰ δύο τοῦτα περιοδικὰ, στοιχεῖα ἱστορικῆς μονογραφίας γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας παρέχει τὸ «*Essai sur les Fanariotes*» τοῦ Ἑλληνα γιαιτροῦ *M. Ph. Zallony*, Μασσαλία 1824.

Στὸ μεταξὺ ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τραβοῦσε ὄλο καὶ περισσότερο τὸ ἐνδιαφέρον τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινῆς γνώμης. Πλήθος ἀπὸ Εὐρωπαίους καὶ Ἀμερικάνους ἔτρεξε στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ βοηθήσῃ ἢ νὰ παρακολουθήσῃ τὸν ἀγῶνα της. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς, γυρίζοντας στὴν πατρίδα τους ὕστερ' ἀπὸ βραχύτερη ἢ μακρότερη παραμονή, ἀρχισαν νὰ δημοσιεύουν ἀρθρα ἢ βιβλία μ' ἐντυπώσεις καὶ εἰδήσεις ἢ καὶ πρὸ συστηματοποιημένα ἀπομνημονεύματα. Μ' αὐτὴ ἡ συγγραφικὴ παραγωγή δὲ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἄμεσα, γιὰτὶ προσφέρει ὕλικὸ καὶ δὲν παρουσιάζει διερεύνηση καὶ ἐπεξεργασία, ἱστορικῶν ζητημάτων μᾶς ἐνδιαφέρει ὁμοῦς ἔμμεσα, ἀκριβῶς γιὰτὶ ἔδωσε ὕλικὸ καὶ παρώθησε μερικὸς, συνήθως ἄλλους, κάποτε καὶ τοὺς ἴδιους, νὰ μελετήσουν τὰ γεγονότα ποὺ διαδραματιζόνταν ἐδῶ κάτω καὶ νὰ δώσουν μιὰ συνθετώτερη εἰκόνα τους. Ἔτσι ἀρχισε νὰ δημιουργητῆ ὁ τύπος τῆς μονογραφίας γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση. Μὰ σύγχρονα τὸ θαῦμα τῆς ἐθνικῆς ἀνάστασης, ποὺ τὸ ζοῦσαν πρὸς καὶ τὸ παρακολουθοῦσαν μέρα με τὴν ἡμέρα, τοὺς ἔσπρωχνε ν' ἀναζητήσουν τὰ αἰτίαι της καὶ νὰ ἐρευνήσουν τίς συνθήκες, ὑπὸ τίς ὁποῖες ὁ ἑλληνισμὸς ἔζησε κ' ἔφτασε ἀπὸ τὴν ὑποδούλωση στὴν ἐλευθερία. Ἔτσι δόθηκε ἡ πρώτη ὄθηση γιὰ τὴ διερεύνηση, τὴν ἐξακριβωση καὶ τὴν ἐκθεση τῆς πρόσφατης ἱστορίας τοῦ ἑλληνισμοῦ. Πολλές ἀπὸ τίς ἱστορίες τῆς ἐπανάστασης προστάθησαν ν' ἀνταποκριθοῦν πρὸς τὴ γενικώτερη τούτη ἀποστολή. Κ' ἔτσι λίγο-λίγο ἀρχισε νὰ παρουσιάζεται ὁ τύπος τῆς γενικότερης νεοελληνικῆς ἱστορίας. Ἐπὶ καιρὸ οἱ δύο αὐτὲς μορφές ἐξελίχθηκαν κοινά, καὶ συχνὰ βρίσκονται ἀδιάσπαστα ἐνωμένες σὲ μιὰ διπλὴ μορφή· σπάνια παρουσιάζονται ξεκάθαροι ἐκπρόσωποι τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης. Τοὺς σταθμοὺς τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς θὰ παρακολουθήσουμε πάρα κάτω.

Πρῶτος ὁ *Rouqueville* καταπιάστηκε με τὴ συγγραφὴ μιᾶς συστηματικῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης. Ἦταν ἀπὸ τοὺς καλύτερους γνώστες τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τὰ τελευταῖα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση χρόνια. Σὰν αἰχμάλωτος ἀπὸ τὸ 1798 ὡς τὸ 1801 καὶ σὰν πρόξενος τῆς Γαλλίας ἀπὸ τὸ 1805 στὰ Γιάννενα καὶ 1815-1818 στὴν Πάτρα βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσῃ πολὺ καλά καὶ τὴ χώρα καὶ τὸ λαό. Ἀπὸ τὴν ἐπαφή του αὐτὴ εἶχαν προκύψει δύο μεγάλα περιηγητικὰ ἔργα. Ὁ *Rouqueville* λοιπὸν ἤξερε ὅτι ἡ ἐπανάσταση δὲν παρευ-

σιάστηκε έτσι ξαφνικά. Από είκοσι και πλέον χρόνια την είχε δη νά προσεγγίσει και νά γίνεται αναγκαία. Και από την ευρύτερη γνώση, πού είχε για τὰ ἑλληνικά πράγματα, ἤξερε ὅτι ἡ προπαράσκευή ἀρχίζει ἀκόμη πιό πρὶν. Ἔτσι συνέλαβε τὴν ἰδέα ὅτι ἡ ἐπανάσταση ἦταν μόνον ἡ κατάληξη μιᾶς ευρύτερης σειράς γεγονότων ὅτι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα κίνημα, ἀλλὰ γιὰ ἕνα περισσότερο σύνθετο φαινόμενο, γιὰ μιὰ ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδος. Κι' αὐτὸ τὸ φαινόμενο ἀκριβῶς θέλησε νά παρουσιάσει. Γιὰ τοῦτο ἀρχισε τὴν ἐξιστόρησή του πολλὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση, ἀπὸ τὸ 1740, καὶ στὸ ἔργο του ἔδωσε τὸ ὄνομα « Histoire de la régénération de la Grèce depuis 1740 jusqu'en 1824 », τόμοι 4, Παρίσι 1824. Πρόκειται βέβαια γιὰ μιὰ ἱστορία τῆς ἐπανάστασης, μὰ συνάμα καὶ γιὰ τὴν πρώτη διαπραγμάτευση μιᾶς ἐκτενέστερης περιόδου τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας. Τὸ ὕλικό του γιὰ τὴν προεπαναστατικὴ ἐποχὴ ὀφείλεται κυρίως στὴ δική του ἐξακρίβωση καὶ ἀμεση ἀντίληψη, τὸ ἐπαύξησε ὁμως καὶ μὲ λίγες πηγές. Γιὰ τοῦτο εἶναι λίγο, ἀνίσο καὶ ἄχι πολὺ πλεονεκτήματα. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο καὶ ἡ σύνθεση πῆρε μιὰ πολὺ στενὴ βάση: κεντρικὴ γραμμὴ τῆς ἐξιστόρησης ἔγινε ἡ βιογραφία τοῦ Ἀλῆ — ἐδῶ ἄλλωστε ὀφείλεται καὶ ἡ αὐθαίρετη ἐκλογή τοῦ 1740 σὰ χρονικῆς ἀφετηρίας. Γύρω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ αὐτὴ γραμμὴ, καὶ σὲ θέση ἐξαρτημένη ἀπ' αὐτή, περιέπλεξε ὅλα τὰ ἄλλα γεγονότα, κι' ὅσα ἀμεσώτερα συνδέθηκαν μὲ τὸν Ἀλῆ κι' ὅσα καμμία σχέση δὲν ἔχουν μ' αὐτόν: τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1770 στὴν Ἡπειρο καὶ στὴν Ἀλβανία, τὸ δεύτερο ρωσοτουρκικὸ πόλεμο, τοὺς ἀγῶνες τοῦ Ἀλῆ μὲ τὸ Σούλι, τὴν ἱστορία τοῦ Σουλίου, τὸν κατατρεγμὸ τῶν ἀρματωλῶν, τὴ σύγχρονη ἱστορία τῶν Ἴόνιων, τὸν ἀγγλο-γαλλο-ρωσικὸ ἀνταγωνισμό, διάφορα σκόρπια γεγονότα, πού φανέρωναν τὴν ἀναρχία τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, κι' ἄλλα πού φανέρωναν τὴς προόδους τῶν Ἑλλήνων κ.τ.δ. Ἡ σύνθεση ἐπομένως πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νά ἐκπληρώσει τὴς προθέσεις τοῦ Rouqueville. Ἡ διαπραγμάτευση τῆς ἱστορίας τῶν ὀγδόντα χρόνων κατέλαβε ὀλόκληρο τὸν πρῶτο τόμο μὲ σελ. 538. Ἀπ' ὅσα λίγα λέει ὁ ἴδιος κι' ἀπ' ὅσα πολὺ ἀμυδρὰ διακρίνονται πίσω ἀπὸ τὴς γραμμὲς του, προκόπτει ὅτι ὁ Rouqueville θεωροῦσε ὅτι ὁ ἑλληνισμός, ὑπόδουλος στοὺς Τούρκους, δὲ μπόρεσε νά τοὺς ἐκπολιτίσει, ὅπως παλιότερα τοὺς Ρωμαίους. Γιὰ τοῦτο ἐρρίνισε σιγά-σιγά τὰ δεσμά του. Κυρίως ὁμως ἡ ἑλληνικὴ αὐτὴ ἀντίδραση σημειώθηκε πιό ἔντονα ἀπὸ τὸ 1740 καὶ δυνάμωσε μὲ τὸν καιρὸ, ἐνῶ παράλληλα τὸ ὀθωμανικὸ κράτος ὅλο καὶ ἐξασθενοῦσε.

Τὸ ἔργο τοῦτο τοῦ Rouqueville σημείωσε μεγάλη ἐπιτυχία, θεωρήθηκε κλασσικὸ, ἐπαν-

εκδόθηκε συμπληρωμένο τὸ 1828, κυκλοφόρησε ευρύτατα καὶ στὸ πρωτότυπο καὶ σὲ πολλὰς μεταφράσεις καὶ διασκευές ἑλληνικά μεταφράστηκε τρεῖς φορές. Ὅπως ἦταν φυσικὸ, ἀσκήσε σημαντικὴ ἐπίδραση ἄχι μόνον στοὺς πολλοὺς, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτοὺς πού ὕστερ' ἀπ' αὐτὸν ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἱστορία τῆς τουρκοκρατίας. Εἶδαμε ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Rouqueville ἦταν δυσυπόστατο, ἱστορία τῆς ἐπανάστασης καὶ μαζί μιᾶς ευρύτερης περιόδου τῆς τουρκοκρατίας. Ἀπ' αὐτὸ ξεκινάει ἡ σύγχρονα διπλὴ κατεύθυνση, πού ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πῆραν οἱ νεοελληνικὲς ἱστορικὲς σπουδές.

Τὸν ἴδιο χρόνο κυκλοφόρησε τὸ ἔργο τοῦ Edward Bagnall « The Greek revolution; its origin and progress », Λονδίνο 1824, πού εἶναι μόνον ἱστορία τῆς ἐπανάστασης καὶ ἐπομένως ἡ πρώτη καθαρὴ σχετικὴ μονογραφία. Ἄλλο ἀξιωματικὸ βιβλίον, πού σύγχρονα φάνηκε, εἶναι ἡ πρώτη συλλογὴ ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, τὰ « Chants populaires Grecs » τοῦ Fauriel, τόμοι 2, Παρίσι 1824-5. Ἡ ἐκδοσὴ αὐτὴ ἔχει διπλὴ σημασία γιὰ τὴς νεοελληνικὲς ἱστορικὲς σπουδές: Δόθηκαν στὴ δημοσιότητα μνημεῖα τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς ἱστορίας, καὶ συνάμα στὴν εἰσαγωγή ὁ Fauriel ἔκαμε τὴν πρώτη μελέτη γιὰ τὴ γλῶσσα καὶ τὴ φιλολογία τῶν Νέων Ἑλλήνων, γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ σημασία τῶν ἀρματωλῶν καὶ τῶν κλεφτῶν. Φυσικὰ ἡ μελέτη αὐτὴ εἶναι ἀτελέστατη καὶ ἔχει πολλὰς συγχύσεις, κενὰ καὶ σφάλματα. Καὶ τὸ ἔργο τοῦτο εἶχε μεγάλη διάδοση, κυκλοφόρησε ευρύτατα στὸ πρωτότυπο καὶ σὲ μεταφράσεις, συζητήθηκε, χρησίμευε γιὰ ἀφετηρία κ' ἔδωσε ὕλικό σ' ὑστερώτερες μελέτες, καὶ γενικὰ ἐπέδρασε σημαντικὰ στὴν ἀνάπτυξη τῶν νεοελληνικῶν ἱστορικῶν σπουδῶν.

Τὸν ἴδιον ἐπίσης χρόνο παρουσιάστηκε κ' ἡ πρώτη ἀπόπειρα νά ἐκτεθῆ συνολικὰ ἡ νεοελληνικὴ ἱστορία καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση: πρόκειται γιὰ τὴν ἱστορικὴ εἰσαγωγή τοῦ Alph. Rabbe στὸ ἀπομνημονευματικὸ ἔργο τοῦ M. Ravnaud « Mémoires sur la Grèce », Παρίσι 1824. Προτάσσεται στὸν πρῶτο τόμο, σελ. 1-184 καὶ ἔχει τὸν ἰδιαιτέρου τίτλο « Esquisse des révolutions de la Grèce depuis l'établissement de la domination romaine jusqu'à la chute du Bas-Empire; et tableau de l'état de la nation grecque sous les Turcs ». Καὶ ὁ τίτλος δείχνει καὶ ἡ ὅλη κατάστρωση φανερώνει καὶ ὁ συγγραφέας ρητὰ σὲ διάφορα σημεία διατυπώνει (ἰδίως στὴς σελ. 1-2) ὅτι τὸ διάστημα ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση ὡς τὴν ἐπανάσταση λαμβάνεται σὰ μιὰ ἐνότητα. Ἡ Ἑλλάς ἔσβησε μὲ τὸ Φιλοπολιμεναῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μόμιου ἔζησε δοῦλη καὶ τώρα μόλις ξαναγεννιέται (σελ. 40). Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο οἱ Ἕλληνες δὲν

είχαν πιά Ιστορία, «φυτοζώησαν κοντά στους κυρίους τους» (σελ. 41). *Επί τόσους αιώνες ή ζωή τους κύλησε ομοιόμορφα, μονότονα, χωρίς δράση: «δποιος θ' αναλάμβανε να ψάξη μέσα στα μονότονα χρονικά της δουλείας, δε θα έβρισκε ούτε θά μπορούσε ν' αναπλάση άλλο από τους υπόκωφους κ' αιώνιους στεναγμούς δυστυχισμένων ανθρώπων, που γεννιόντανε και πέθαιναν στα σίδερά» (σελ. 41-42). *Εδώ είναι ολοφάνερο ότι ο Rabbe την έννοια της Ιστορίας δεν την παίρνει σ' όλο το πλάτος της, αλλά μ' αυτήν έννοει μόνο την ήθελημένη εξωτερική δράση. Για τούτο δε βρίσκει αντιφατικό να δεχθῆ συνάμα ότι σημειώθηκε ένα Ιστορικό γίνεσθαι, ότι συνέβησαν πολλές μεταβολές, τόσες, ώστε ή σημερινή *Ελλάς, που ξαναγεννιέται, δεν είναι ή ίδια με την αρχαία (σελ. 40).

Ειδικότερα, το μέλος τῶ σχετικό με τὴν τουρκοκρατία καταλαμβάνει τὸ μεγαλύτερο μέρος, τίς σελίδες 42-184. Δέ μᾶς λέει ἀπὸ πού ἀντλήσε τὸ ὕλικό του, μὰ εἶναι εὐκολο νὰ διαπιστώσουμε ὅτι εἶναι ἐξαιρετικά πενιχρό. Καθὼς δὲ δεχόταν γιὰ Ιστορικὴ τὴν περίοδο αὐτή, καὶ πίστευε πὼς ὁ ἑλληνισμὸς δὲν ἀνάπτυξε ἡθελημένη δράση, δὲ δοκίμασε νὰ γράψῃ Ιστορία, ἀλλ' ἀπέβλεψε μᾶλλον νὰ δώσῃ ἕνα «πίνακα τῆς κατάστασης τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ὑπὸ τοὺς Τούρκους», ὅπως σημειώνει καὶ στὸν τίτλο του. Γενικότερες ἰδέες γιὰ τὴν Ιστορικὴ αὐτὴ περίοδο ἔθιξε, ἀλλὰ δὲν τίς ξεκαθάρισε· φαίνεται ὅτι, ὅσο προχωροῦσε στὴν ἐκθεσὴ του, τόσο καὶ ἀνακάλυπτε μερικὰ πράγματα, ἀλλὰ δὲν ἔφτασε σὲ σημεῖο πού νὰ ἀναθεωρήσῃ τὰ γραπτά του ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἰδέα ὅτι κατὰ τὸ διάστημα τῆς δουλείας μόνον ἡ χριστιανικὴ θρησκεία παρηγοροῦσε τοὺς ὑπόδουλους (σελ. 41), καὶ ὅτι ἡ κατάκτηση σταματοῦσε μπροστὰ στὶς πόρτες τῆς *Εκκλησίας, ὁ Rabbe θεωροῦσε ὅτι «γιὰ νὰ πῆ κανεὶς τί ἦταν ἡ *Ελλάς ὑπὸ τοὺς Τούρκους, πρέπει ἀπαραίτητα νὰ μιλήσῃ γιὰ τὴν *Εκκλησία» (σελ. 43) καὶ με τούτο καταπιάστηκε με τὴν ἐκθεση γιὰ τὴν *Εκκλησία, σελ. 42-96, πού περιλαμβάνει τὴν Ιστορία τῆς ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια, τὰ προνόμιά τῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας, τὴ διοίκηση, τὰ εἰσοδήματά τῆς, τίς ὑποχρεώσεις τῆς πρὸς τὸ ὀθωμανικὸ κράτος, τὴ θρησκευτικὴ κατάσταση τοῦ λαοῦ, τὸ μοναχικὸ βίο. *Ανάμεσα στ' ἄλλα τόνισε τὴ συμβολὴ τῆς *Εκκλησίας, μαζὶ με τοῦ ἐμπορίου, στὴν ἀνάπτυξη καὶ στὴν καλλιέργεια τῆς παιδείας (σελ. 63 κέξ.) κ' ἔκαμε μερικὸς χαρακτηρισμοὺς καὶ διακρίσεις, ὅπως ἐπανελάβε τὴν καθαρὰ διανοητικὴ καὶ ἀβάσιμη τοῦ Rouqueville ἀνάμεσα στὸν ἀνώτερο καὶ κατώτερο κληρο, λέγοντας γιὰ τὸν πρῶτον ὅτι ἦταν διεφθαρμένος καὶ ὄργανο τῆς τυραννίας καὶ γιὰ τὸν ἄλλον ὅτι παρὰ τὴν ἀγνοιά τοῦ εἶχε ἕνα ἐνστικτο εὐαγγελικὸ,

ζοῦσε κοντὰ στὸ λαὸ καὶ συμμετεῖχε στὰ παθήματά του (σελ. 42). Φαίνεται ὅμως ὅτι, ἀφοῦ τελείωσε τὴν ἐκθεσὴ του γιὰ τὴν ἐκκλησία, ἀρχισε νὰ ἐννοῆ διαφορετικὰ τὴν Ιστορικὴ θέση κι' αὐτῆς καὶ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν θεσμῶν. Στὴ σελ. 97 γράφει: «*Αλλὰ οἱ παραχωρήσεις πού ἔκαμε ἡ πολιτικὴ τῶν σουλτάνων δὲν περιορίστηκαν στὴν *Εκκλησία. *Αργότερα παραχωρήθηκαν στὸ ἑλληνικὸ ἔθνος κι' ἄλλου εἴδους προνόμια καὶ ἐλευθερίες καὶ πιὸ ἐπωφελεῖς σχέσεις με τοὺς κυρίαρχους», καὶ ἐννοεῖ τοὺς Φαναριῶτες ὑπάλληλους, τοὺς κοτζαμπάσηδες καὶ τοὺς ἀρματωλοὺς. *Εφτάσε δηλ., μόλις ἐδῶ, ὡς τὸ σημεῖο νὰ καταλάβῃ, ἔστω καὶ ἀμυδρότατα, ὅτι ἡ Ιστορικὴ θέση τῶν θεσμῶν αὐτῶν ἔγκειται στὴν ἀνοχὴ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. *Επίσης κατάλαβε κ' ἔγραψε ὅτι τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος δὲν εἴμαινε ἀπαθές, ἀλλὰ χρησιμοποίησε τοὺς θεσμοὺς αὐτοὺς πρὸς ὄφελός του (σελ. 97).— Ἰδέα πού εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴν ἀρχικὴ του γιὰ τὴν ἀδράνεια καὶ τὴν παθητικότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ. *Αλλὰ τίς ὕστερες αὐτὲς ἰδέες δὲν τίς συνέλαβε τόσο καθαρὰ, ὡστε νὰ τίς σημειώσῃ στὴ θέση πού ἔπρεπε, καὶ νὰ ἀναπλάσῃ σύμφωνα μ' αὐτὲς τὸ ὕλικό του. *Απὸ τὴ σελ. 97 ἐκθέτει τοὺς ἄλλους θεσμοὺς, πού σημειώσαμε, κι' ὡς τὴ σελ. 105, δηλ. σὲ χῶρὸ δυσανάλογα μικρότερο ἀφ' ὅτι τὴν ἐκκλησία. Ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς ἀρματωλοὺς χρησιμοποίησε τὸ Fauriel. Στὸ τέλος ἔκαμε καὶ μερικὸς χαρακτηρισμοὺς γιὰ τίς διάφορες ἑλληνικὲς τάξεις: Γιὰ τοὺς πρόκριτους καὶ τοὺς ἀρματωλοὺς πιστεύει ὅτι ἦταν ἡγέτες τοῦ ἔθνους κ' ἐπαναστατικὰ στοιχεῖα· γιὰ τὸν ἀνώτερο κληρο καὶ τοὺς Φαναριῶτες ὅτι ἦταν ἀντιδραστικοὶ καὶ ξέκοβαν ἀπὸ τὸ ἔθνος· ἀλλὰ κι' ἀπὸ τίς δύο πλευρὲς παρουσιάζονταν ἐξαιρέσεις (σελ. 103, 106, 107, πρβλ. 42). Κι' ἀφοῦ μιλήσῃ γιὰ τοὺς θεσμοὺς αὐτοὺς, ὕστερα κάνει τὴ διάκριση ὅτι σ' ἐποχὴ, πού ὄλος ὁ ἑλληνισμὸς ἦταν ὑπόδουλος, αὐτοὶ ἦταν τὰ πεδία τῆς ἀνεξάρτητης δράσης του (σελ. 109). Μετὰ συνεχίζει με τὴ διοίκηση, τὴ φορολογία καὶ τὴ συμπεριφορὰ τῶν Τούρκων. Κ' ὕστερα περνάει στὴ στάση τοῦ ἑλληνισμοῦ. *Αντίθετα πρὸς ὅσα ἀρχικὰ εἶχε δογματίσει, καὶ μᾶλλον σύμφωνα πρὸς τίς ὕστερες ἰδέες του, τώρα ὁ Rabbe τὸν παριστάνει πὼς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς κατάκτησης βρισκόταν σὲ μόνιμη ἐξέγερση (σελ. 121). Συνεχίζει με τὰ ὀρλωφικά (σελ. 121 κέξ.) καὶ τέλος παρουσιάζει τὸν ἑλληνισμὸ σὲ ραγδαία ἀνάπτυξη σ' ὄλους τοὺς τομεῖς ὡς τὴν ἐκρηξὴ τῆς ἐπανάστασης.

Σύγχρονα κι' ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ Rabbe ἔγραψε ὁ C. D. Raffenel «Histoire des Grecs modernes depuis la prise de Constantinople par Mahomet II jusqu' à ce jour», Παρίσι 1825. Τὸ βιβλίο αὐτό, με 330 σελίδες, εἶναι πολὺ

συγκεχυμένο, χαώδες, με πλήθος από σφάλματα και παρεξηγήσεις. Ο συγγραφέας του δεν κατόρθωσε να συλλάβη έστω κι' ένα στοιχειώδες σχέδιο, ν' αντιληφθῆ κάποια σχέση τῶν πραγμάτων. Για τοῦτο τὸ σχεδιάγραμμα του εἶναι καθαρά ἐξωτερικό. Διαίρεσε τὸ βιβλίο του σὲ τρία μέρη: Α' «Υποδούλωση» (σ. 1-102) μὲ 7 κεφάλαια ἀπ' αὐτὰ τὰ δύο εἶναι εἰσαγωγικά, τ' ἄλλα πέντε ἀναφέρονται στὴν κατάκτηση τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν ἀπὸ τὸ Μεχμέτ Β', κατὰ βυζαντινὲς καὶ δυτικὲς πηγές. Τὸ Β' «Αἰχμαλωσία» (σ. 103-229) περιλαμβάνει κατὰ σειρά τὰ βενετοτουρκικά τοῦ 16. αἰ., μ' ἐλάχιστη προσοχὴ στὴν ἐπίδρασή τους πᾶνω στοὺς Ἕλληνες, ὅστερα τὴν κατάσταση τῶν Ἑλλήνων, τὰ βενετοτουρκικά τοῦ 17. αἰ. μὲ τὴν κατάκτηση τῆς Κρήτης καὶ τὴν ἀπώλεια καὶ ἀνάκτηση τῆς Πελοποννήσου, ἀπὸ βενετικά κι' ἄλλα δυτικὰ βοηθήματα, καὶ τέλος τὰ ὀρλωφικά. Τὸ μέρος αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ συγκεχυμένο καὶ χαώδες. Τὸ Γ' «Ἀπελευθέρωση» (σ. 230-330) ἀρχίζει μὲ τὸ 19. αἰ. κ' εἶναι γραμμένο κατὰ Rouqueville, μὲ κεντρικὴ γραμμὴ τὸν Ἄλῃ πασᾶ. Ἀποσπάσματα τοῦ δημοσίεψε ὁ Γ. Χ. Ζαλοκώστας στὴν «Πανδώρα» 8 (1857) σ. 298 κέξ., 314 κέξ. Λίγο ἀργότερα ἐξέδωσε ὁ Κοκκίδης μετάφραση, Ἀθήνα 1861, μὲ πολλές διορθώσεις τῶν σφαλμάτων σ' ὑποσημειώσεις.

Τὸν ἴδιον καιρὸ ἡ ἐλληνικὴ παλιγγενεσία προσεῖλκυσε στὴ μελέτη τοῦ τουρκοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ *A. F. Villemain*, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ ὀνομαστοὺς κ' ἐνδοξοὺς Γάλλους λόγιους τῆς ἐποχῆς του, πού ἔγραψε ἕνα ἱστορικὸ μυθιστόρημα μὲ νεοελληνικὴ ὑπόθεση κ' ἕνα ἱστορικὸ δοκίμιο καὶ τὰ δημοσίεψε μαζί σ' ἕνα τόμο «*Lascaris ou les Grecs du quinzième siècle, suivi d'un essai sur l'état des Grecs depuis la conquête musulmane jusqu'à nos jours*», Παρίσι 1825. Τὸ δοκίμιο, πού μᾶς ἐνδιαφέρει, ἐκτείνεται στίς σελίδες 145-402. Ὅπως πρωτότερα ὁ Rouqueville, ἔτσι κι' ὁ Villemain ξεκίνησε κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση: Μπροστά του παρουσιάστηκε ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν κατὰπτωση καὶ στὴν ἀδράνεια, πού κοινὰ τότε ἀποδιδόνταν στὸν ἑλληνισμὸ τῶν τελευταίων βυζαντινῶν χρόνων καὶ τῆς τουρκοκρατίας, καὶ στὴ δραστηριότητα πού ἀνέπτυξε κατὰ τὴν ἐπανάσταση· κι' ἀπὸ τὴν ἀντίθεση αὐτὴ συνειδητοποίησε ἕνα βασικὸ πρόβλημα, πού τὸ ἔκαμε ἀφειρητρία τῆς ἐργασίας του: «... Ἀπὸ ποῦ προέρχεται αὐτὴ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς τελευταῖες στιγμὲς τῆς ἐλληνικῆς αυτοκρατορίας καὶ στὴ σημερινὴ ἀναγέννηση ἐνὸς λαοῦ, πού φαινόταν πὼς εἶχε τέλεια ἐξαφανιστῆ μέσα στὴ σκλαβιά του; πῶς γυμνασθέντα γεμίζουν αὐτὴ τὴ διάμεση ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποῖαν οἱ Ἕλληνες εἶχαν πεθάνει πολιτικά, ἡ ἱστορία τους δὲ γραφό-

ταν πιά, κ' ἡ χώρα τους ἀνῆκε στοὺς κυριάρχους κ' ἦταν θέατρο πολέμων, μέσα στοὺς ὁποίους ἐμφανίζονταν σὰν ἐξάρτημα τῆς κατάκτησης; Νὰ τὸ ἀντικείμενο τῶν ἐρευνῶν μας, νὰ πραγματικὴ ἱστορικὴ μελέτη, πού ὀφείλει νὰ ἐξηγήσῃ πὼς οἱ θεολόγοι καὶ οἱ λόγιοι τοῦ Βυζαντίου, πού πέθαινε, ἔχουν τώρα διάδοχους τοὺς πολεμικοὺς βοσκούς τῆς Πίνδου καὶ τοὺς ναῦτες τῶν Ψαρῶν».

Ὑλικὸ γιὰ τὴ σύνθεσή του ὁ Villemain βρῆκε στοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς, στὴν *Turcograecia* καὶ τὴ *Germanograecia*, σὲ καμμιά δεκαπενταριά περιηγητὲς κι' ἄλλους γνῶστες τῶν ἐλληνικῶν καὶ τουρκικῶν πραγμάτων, στὸ Faugier, στὸ «*Mémoires*» τοῦ Κοραῆ, στὸ Zallouy καὶ στὴ βενετικὴ ἱστορία τοῦ Daru. Φαίνεται πὼς ἀκόμη ἔλαβε γνώση τοῦ Rouqueville καὶ τοῦ Rabbe. Φυσικά, τὸ ὕλικὸ πού συγκέντρωσε, πολὺ πενιχρὸ κι' ἀδύνατο νὰ δώσῃ ἔστω καὶ σκιά τῆς πραγματικότητας. Ὁ Villemain δὲ μπορούσε νὰ βρῆ σ' αὐτὸ συνδέσμους καὶ σχέσεις καὶ νὰ καταστρώσῃ κάποιο εὐρύτερο σχέδιο. Γιὰ τοῦτο τὸ κατέταξε σὲ 16 κεφάλαια μὲ βάση καθαρά χρονολογικὴ, συνάπτοντας στὸ ἴδιο κεφάλαιο γεγονότα ἀνόμοια κι' ἄσχετα, μόνο γιατί συνέπιπταν χρονολογικά. Τὰ πρῶτα ἔξη κεφάλαια περιλαμβάνουν τὸ διάστημα ὡς τὴν κατάκτηση τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς βενετούς. Στὸ μέρος αὐτὸ τὸ ὕλικὸ εἶναι τὸ λιγότερο, καὶ δὲν μπόρεσε οὔτε τὰ πράγματα νὰ γνωρίσῃ οὔτε τίς σχέσεις τους ν' ἀντιληφθῆ. Τὰ γεγονότα εἶναι λίγα, τυχαῖα, ἄσχετα μεταξύ τους, καὶ καθ' αὐτὰ μᾶλλον ἀξιοπερίεργα ἢ γραφικά, κατάλληλα πιὸ πολὺ νὰ προκαλέσουν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πολλῶν. Ἡ ἐλληνικὴ πλευρὰ εἶναι παραμελημένη. Μὲ τέτοιο ὕλικὸ, φυσικά, ὁ Villemain δὲ μπόρεσε νὰ διαπιστώσῃ τὴ ζωὴ τοῦ ἔθνους κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο, καὶ μὲ τὸ τέλος τοῦ 6. κεφαλαίου κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ πρῶτοι αἰῶνες κύλησαν χωρὶς καμμιά μεταβολή. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ συνεκτικὸς δεσμὸς τῶν Ἑλλήνων, πού ἦταν σκόρπιοι σὲ μεγάλην ἔκταση κι' ἀνάμεικτοι μὲ τοὺς κυριάρχους τους, στάθηκε ἡ ἐκκλησία, κι' αὐτὴ συνετέλεσε στὴ διατήρησή τους. Ἀπὸ τὸ 16. αἰῶνα κ' ἔπειτα οἱ γνώσεις του εἶναι πιὸ πολλὲς καὶ γι' αὐτὸ εἶναι περισσότερο πυκνὴ ἡ ἔκθεση στὰ κεφάλαια 7-11, ὅπου ἐκτίθενται τὰ γεγονότα ὡς τὰ ὀρλωφικά· ἀλλὰ κ' ἐδῶ εἶναι ἀδύνατη ἡ ἐλληνικὴ πλευρὰ. Τὰ τελευταῖα κεφάλαια 12-16 εἶναι ἡ ἱστορία τῶν ἐτῶν 1770-1821 κ' ἔχουν συνταχθῆ ὑπὸ τὴν καταφανῆ ἐπίδραση τοῦ Rouqueville καὶ κατὰ τὸ ὕλικὸ καὶ κατὰ τὴ διάρθρωση. Καθὼς ὁ Villemain τώρα μόλις γιὰ πρώτη φορὰ βρίσκεται μπροστὰ σ' ὕλικὸ πού δείχνει ζωηρότατη δράση τῶν Ἑλλήνων, νομίζει ὅτι κι' αὐτὴ τώρα γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάζεται, καὶ σημειώνει τὴν

άντιθεση πρὸς τὴν προηγούμενη, κατὰ τὴν ἰδέα του, ἀδράνεια καὶ ἀποχαλύνωση. Σ' ὅλα τὰ κεφάλαια τοῦτα, περισσότερο παρά ὁ Rouquerville, ἐξαιρεῖ τις προόδους τοῦ ἑλληνισμοῦ σ' ὅλα τὰ πεδία: ὑπογραμμίζει τὴν ἐμφάνιση ἀτόμων, συνειδητῶν προσπαθειῶν, ἡρωϊκῶν πράξεων· ξεχωριστὰ τονίζει καὶ παρακολουθεῖ κατὰ κορμῆ τὴν ἐμπορικὴ ἐπίδοση, τὸ σχηματισμὸ μεγάλων περιουσιῶν. Παρακολουθεῖ καὶ παρουσιάζει τὸ ρεῦμα ποῦ ὡδήγησε πρὸς τὴν ἐπανάσταση. Σύμφωνα μετὰ τὸν περιηγητὴ Leake, διέκρινε σὰν ἀντεπαναστατικὸς παράγοντες τοὺς Φαναριώτες καὶ τὸν ἀνώτερο κληῖρο, ποῦ ἦταν εὐχαριστημένοι ἀπὸ τὸ καθεστῶς καὶ φοβόνταν γιὰ τὰ πλοῦτη τους.

Ὁ Villemain διαπνεόταν ἀπὸ ἐνθουσιώδη φιλελληνισμῶ, καὶ τὰ αἰσθήματά του αὐτὰ τὰ ἐνεφύσησε στὸ μικρὸ αὐτὸ δοκίμιο, ποῦ εἶναι γραμμένο σ' ἓνα θαυμάσιο γαλλικὸ ὄφος. Ἡ ἐπιτυχία του κ' ἡ διάδοσή του στάθηκαν ἐξαιρετικές: ἐξακολούθησε νὰ ἐκδίδεται καὶ νὰ μεταφράζεται ἐπὶ χρόνια· ἑλληνικά μεταφράστηκε ἀπὸ τὸν Σ. Γ. Βελλὶνη, Ἀθήνα 1856. Σημείωσε μεγάλη ἐπίδραση στὰ πνεύματα καὶ στίς ἀντιλήψεις.

Ἦστερ ἀπὸ λίγο κυκλοφόρησε καὶ τὸ βιβλίο τοῦ Armand Carrel «Résumé de l'histoire des Grecs modernes depuis l'envahissement de la Grèce par les Turcs jusqu'aux derniers événements de la révolution actuelle» στὴ σειρά «Collection de résumés de l'histoire de tous les peuples anciens et modernes», Παρίσι 1825, σὲ σχῆμα 16ο καὶ με σελ. IX+489. Ὁ Carrel ἀντλήσε πληροφορίες ἀπὸ Ἕλληνες τοῦ Παρισιοῦ, ἀπὸ μερικὸς περιηγητές, ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Rouquerville, ἀπὸ τὸ Faugiel καὶ ἀπὸ τὸ Rabbe. Τὸ Villemain τὸν γνώρισε μόνον ἀφοῦ εἶχε συνθέσει τὸ βιβλίο του. Τὸ ἔργο του ἀναφέρεται ἐνιαῖα καὶ στὴν τουρκοκρατία καὶ στὴν ἐπανάσταση. Στὴν πρώτη ἀναφέρονται 5 κεφάλαια καὶ οἱ σελίδες 1-284, στὴ δεύτερη ἄλλα 5 κεφάλαια καὶ οἱ σελίδες 285-489. Ἀπὸ τὴν ἀναλογία τούτη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ διάρθρωσή του, φαίνεται ὅτι καὶ στὸ ἔργο τοῦτο τὸ βάρος πέφτει στὴν ἐπανάσταση, καὶ τὰ πρὶν ἀπ' αὐτὴ δὲν εἶναι παρά μιὰ ἐκτενέστερη εἰσαγωγή, πρὸ περιεκτικὴ παρά τοῦ Rouquerville καὶ πρὸ πλούσια, χάρις στὰ περισσότερα βοηθήματα. Ὁ Carrel θεώρησε ὅτι ἀντικείμενο τῆς ἱστορίας του εἶναι ἡ πάλη τῶν δύο ἐθνῶν πάνω στὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος (σελ. 2). Στὸ 1. κεφάλαιο ἀναλαμβάνει νὰ παρακολουθησὶ τὰ δύο ἀντίπαλα ἔθνη ἀπὸ ἐποχὴ, πρὶν ἀκόμη συναντηθοῦν κ' ἔρθουν σὲ σύγκρουση. Τὸ 2. κεφάλαιο ἀναφέρεται στὴν τουρκικὴ κατάκτηση. Τ' ἄλλα τρία, στίς σελ. 75-284, δηλ. σὲ 210 συνολικά, περιλαμβάνουν τὴν τουρκοκρατία. Εἶναι καθαρὰ στατικά, χωρὶς ἱστορικὴ

(*Ἀκολουθεῖ)

κίνηση. Στὸ 3, «Πολιτικὴ κατάσταση τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοὺς Τούρκους» (σελ. 75-126), ἐκθέτονται χωριστὰ σὲ τρία μέρη α) ἡ διοργάνωση τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τὸ τουρκικὸ κράτος, ἡ φορολογία, οἱ ἀρματωλοὶ κ' οἱ κλέφτες, οἱ ἀνυπόταχτες περιφέρειες καὶ τὰ ἑλληνικά προνόμια, β) ἡ θρησκεία κ' ἡ ἐκκλησία καθὼς καὶ λίγα πράγματα γιὰ τὴν Πελοπόννησο μετὰ τὴν ἀνάκτηση (1715), γ) οἱ Φαναριώτες. Γενικά ἡ ἔκθεσις ὄλων αὐτῶν εἶναι περιγραφικὴ, χωρὶς ἀξιολόγηση καὶ χωρὶς ἀναζήτησις σχέσεων. Ἐπιναλαμβάνει μ' εὐκολία γνῶμες καὶ διακρίσεις τῶν πηγῶν ἢ τῶν βοηθημάτων του, π.χ. τοῦ Rouquerville τὴ διάκρισις γιὰ τις σχέσεις τῶν μοναχῶν καὶ τοῦ ἔγγαμου κληῖρου μετὰ τὸ λαό· ἐπίσης λέει ὅτι οἱ Ἕλληνες θεωροῦσαν τὸν ἀνώτερο κληῖρο καὶ τοὺς μοναχοὺς συνδεμένους μετὰ τὴν τυραννία. Σαφεῖς γενικώτερες ἰδέες δὲν ἀποκρυστάλλωσε. Θεώρησε μόνον ὅτι κατὰ τὴ σκοτεινὴ περίοδο τῆς δουλείας οἱ Ἕλληνες κατόρθωσαν νὰ διασώσουν τρία βασικά στοιχεία: τὴν ἀρχαία παράδοσις, τὴ γλώσσα καὶ τὴν ἀγάπη γιὰ τὴν ἐλευθερία (σ. 77-78). Παραδέχτηκε τὴν ἰδέα τοῦ Rabbe ὅτι τὸ τουρκικὸ καθεστῶς ἀνέχθηκε τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς ἄφησε ὀρισμένο χῶρο γιὰ νὰ ζήσουν καὶ νὰ δράσουν, κ' ὅτι αὐτοὶ ἐκμεταλλεύτηκαν τὴν εὐκαιρία (σ. 102). Ἰδιαίτερα τονίζει ὅτι στὴν ἀνοχὴ τῶν Τούρκων ὀφειλόταν ἡ ἐμφάνιση τῶν Φαναριωτῶν κρατικῶν λειτουργῶν. Μὰ συγχρόνα λέει ὅτι οἱ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ θεσμοὶ γεννήθηκαν «ἀπὸ μιὰ ἀντίστασις πρὸς τὴν τουρκικὴν κατάκτηση» (σ. 102). Τοὺς τελευταίους αὐτοὺς κ' ἐπίσης τὰ προνόμια καὶ τὸν πλοῦτο ὀρισμένων περιφερειῶν θεωρεῖ ὁ Carrel σὰν τοὺς κυριότερους παράγοντες, ποῦ συνετέλεσαν σὲ μερικὴ ἀνακούφιση τῆς δουλείας (σ. 102). Στὸ 4. κεφάλαιο, «Ἐπαναστατικὴς ἀπόπειρες ποῦ προηγήθηκαν καὶ προπαρασκεύασαν τὴ σημερινὴ ἐπανάσταση» (σ. 156-257), ὁ Carrel τονίζει ὅτι ἡ τουρκικὴ κατάκτησις δὲ μπόρεσε νὰ ἐπιβληθῆ ἀπόλυτα, γιὰ τὴν καταπολεμοῦσαν οἱ ἀρματωλοὶ κ' οἱ κλέφτες (τοὺς συγγέει ἀναμεταξύ τους καὶ τοὺς περιγράφει κατὰ τὸ Faugiel) ὁ ἀγῶνας αὐτὸς ἦταν ἀσταθῆς καὶ χωρὶς ἀποτελέσματα, μ' ἀπ' αὐτόν, μόλις ἐμφανίστηκε ἡ Ρωσία, βγήκε ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1770 καὶ τέλος καὶ ἡ τελευταία τοῦ 1821. Στὸ κεφάλαιο τοῦτο ἀφηγεῖται τὰ ὀρλωφικά, τὰ μεταγενέστερα γεγονότα, τὸν Ἀλή, καὶ φτάνει ὡς τὴν ἐπανάστασις. Τὸ 5. κεφάλαιο ἀναφέρεται στὴν «κατάστασις τοῦ ἐμπορίου, τῶν φώτων καὶ τῆς βιομηχανίας στὴν Ἑλλάδα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάστασις» (σ. 257-284), ποῦ τὰ θεωρεῖ σὰν πεδία εἰρηνικῆς δράσεως τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τὸ 6. κεφάλαιο ἀρχίζει τὴν ἐπανάστασις μετὰ τὴν ἀνταρσία τοῦ Ἀλή καὶ τὴν ἀφηγεῖται κατὰ Rouquerville.